

УДК 3. 071

А. Ц. Сініцький,*кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології та історії Житомирського національного агроекологічного університету*

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦТВА

У статті розглянуто національну ідентичність українського народу як процесу становлення основних компонентів національного буття, проаналізовано проблемні питання кристалізації національної ідентичності українського народу і його головні соціоорієнтальні риси.

Ключові слова: національна ідентичність, сакрально-релігійний чинник національної ідентичності, соціоорієнтальна психіка, національні образи світу, національна ідея.

Религиозный фактор в формировании национальной идентичности украинства

В статье рассмотрена национальная идентичность украинского народа как процесс становления основных компонентов национального бытия, проанализированы проблемные вопросы кристаллизации национальной идентичности украинского народа и его главные социоориентальные черты.

Ключевые слова: национальная идентичность, сакрально-религиозный фактор национальной идентичности, социоориентальная психика, национальные образы мира, национальная идея.

The religious phenomenon is in forming of national identity of the Ukrainian people

National identity of the Ukrainian people as the process of becoming the basic components of national life, the imperative of historical development of ethnic creations, are examined through sacral and religious factor, that allows not only to outline some problem questions of crystallization of national identity of the Ukrainian people but also to ground its basic societal traits.

Keywords: religious consciousness, national identity, sacral and religious factor of national identity, societal psyche, national images of the world, national idea.

За умов глобалізації перед людьми постійно постає завдання відтворення соціальної ідентичності. Як засвідчує аналіз наукових дже-

рел і сучасної соціокультурної ситуації, радикальні соціально-політичні й економічні перетворення в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. призвели до глибокої кризи щодо механізму підтримання соціальної ідентичності українського народу, тому Україна сьогодні перебуває в пошуку нової ідентичності. Як зазначає М. А. Козловець, виникла ситуація, коли в масовому масштабі, але на рівні індивідуальної свідомості необхідно розв’язати питання “Хто я/ми?”. Навіть економічні проблеми відходять на другий план порівняно з неможливістю соціальної самовизначеності, а отже, і подальшої історичної перспективи українського народу [8, с. 148].

Зазначимо, що пошук українською нацією самоідентичності є реакцією як на негативне соціокультурне середовище свого існування, суть якого можна виразити фразою: “Українська національна культура за 350 років колоніального існування в рамках Російської (включаючи й радянський період) імперії зазнала значно більших утрат, ніж за часів татаро-монгольської навали” [19, с. 56]. Так, ескалація процесів глобалізації призводять до розмивання мовних і релігійних спільнот, національних, соціокультурних, історичних відмінностей.

Відтак, проблеми національної ідентичності є предметом наукової уваги західних і вітчизняних дослідників. Серед західних науковців, чії спроби осмислити проблему національної ідентичності за умов цивілізаційних зрушень та соціокультурної ціннісної динаміки були найбільш плідними, на увагу заслуговують наукові розвідки У. Альтерматта, Б. Андерсона, З. Баумана, У. Бека, П. Бергера, Г. Блумера, Ф. Броделя, Р. Брюейкера, П. Бурдьє, Б. Вальденфельса, А. Віліса, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Д. Гатчінсона, Е. Гелнера, Е. Гідденса, І. Гофмана, Л. Грінфельд, М. Гроха, Р. Дарендорфа, М. Еліаде, Е. Еріксона, А. Етціоні, Р. Інглегарта, М. Кастельса, Р. Кайуа, П. Козловські, С. Леша, Х. Лінца, Г. Люббе, Т. Майєра, О. Маркварда, Т. Мітчелла, Л. Нітхаммера, П. Ратленда, П. Рікера, А. Сена, Е. Сміта, П. Слотердайка, Ч. Тейлора, Е. Тоффлера, А. Турена, Ф. Уєбстера, В. Хесле, Е. Хобсбаумана, К. Хюбнера, С. Шульмана та ін.

Дослідженням проблем національно-державної ідентичності присвячені праці російських і білоруських науковців, зокрема В. Абушенка, Т. Артем’єва, Ю. Бромля, О. Вебера, М. Губогло, Л. Гудкова, Л. Дробіжева, О. Дугіна, М. Заковоротної, А. Здравомислова, О. Зінов’єва, В. Іноземцева, С. Картунова, В. Кувалдіна, М. Львова, В. Малахова, Е. Паїна, О. Панаріна, В. Пантіна, Є. Рудницької, І. Семеновенко, О. Сурова, М. Сусоєва, В. Тишкова, В. Толстих, Д. Треніна, А. Уткіна, В. Федотова, Н. Федотова, В. Ядова та ін.

Для вітчизняних дослідників зазначена проблема знаходить висвітлення у працях В. Андрушенка, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, П. Гнатенка, В. Євтуха, О. Зернецької, М. Козловця, В. Кременя, І. Кресіної, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Ляха, М. Михальченка, Л. Нагорної, М. Обушного, Ю. Павленка, М. Поповича, І. Передбороської, М. Рибачука, Н. Рогозина, М. Степика, А. Толстоухова, Ю. Шинкаренка, Н. Черниш, Г. Яворської та ін.

Значний теоретичний, а особливо емпіричний матеріал, напрацьований у межах українознавства, філології, літературознавства, зокрема в працях В. Агеєвої, С. Андрусів, В. Василяшко, Т. Воропаєвої, О. Гнатюк, Є. Гуцала, І. Дзюби, М. Жулинського, П. Кононенка, Л. Костенко, Н. Кривди, В. Лизанчука, Т. Лильо, Д. Павличка, С. Павличко, В. Піскун, А. Погрібного, Є. Сверстюка та ін.

В історичному контексті проблему національної ідентичності й сутності феноменів нації та націоналізму розглядали О. Гринів, Я. Грицак, В. Іванишин, Я. Ісаєвич, Г. Касьянов, Р. Кісь, З. Когут, Т. Кузьо, В. Лісовий, П. Толочко, Р. Шпорлюк, В. Янів та ін.

Різні аспекти дискурсу української ідентичності проаналізовані й зарубіжними дослідниками, зокрема, С. Величенком, Е. Вільсоном, Р. Вовчуком, Б. Гаврилишиним, О. Мотилем, О. Пахльовською, І. Прицелем, І. Рудницьким, О. Субтельним, Е. Томпсон.

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що особливо важливим механізмом національної ідентичності постає релігійний чинник, якому присвячена стаття, яка має на меті висвітлити деякі особливості національної ідентичності українського народу через призму релігійної свідомості.

Такі вітчизняні науковці, як В. Табачковський, В. Шинкарук, Г. Шалашенко та ін., визначають кризу ідентичності як “кардинальне порушення органічності всіх складових людської життєдіяльності”, “утрату надійних, усталених, раціонально вивірених, освячених традицією життєзначущих орієнтирів у всьому універсумі людського буття: на рівні соціальних структур, культури, інституційно закріплених цінностей і норм, окремого індивіда, його мислення, системи вартостей і уподобань, моральних імперативів, психічного здоров’я та інших” [18, с. 194].

Національні, етнічні, релігійні, соціальні та інші традиційні чинники формування ідентичності, як і раніше, актуальні, але вони не здатні до швидкої трансформації під впливом змін у самому суспільстві, що виявляється у відчутті нестабільності самого життя. “У світі, що все більше глобалізується і характеризується особливими рівнями

цивілізаційних, соціетальних та інших форм взаємозалежності, а відтак – і поширеної свідомості, – пише Р. Робертсон, – існує загострення цивілізаційної, соціетальної та етнічної самосвідомості”. Глобальне релігійне відродження, “повернення до святинь” – це відповідь на людське сприймання світу як “єдиного місця” [3, с. 74].

Тривале бездержавне існування, глибока і багато в чому незворотна денаціоналізація, уніфікація та десакаралізація традиційної української культури призвели до соціальної дезорієнтації, національної маргіналізації значної частини етносу. Значною мірою було вбито душу народу, відбулися деструктивні зміни в його реальній ідентичності, а українець втратив особистісно-екзистенційне сприйняття світу, яке було йому притаманне протягом віків [4, с. 125].

За роки незалежності з мапи України зникло сотні населених пунктів, десятки змінили свої назви. Не викликає сумніву, що географічні назви впливають на формування ідентичності, на соціум, тому у міжнародній практиці зміна назви географічного об’єкта є винятком, адже для людини назва місцевості, де вона народилась, це як ще одне ім’я.

Сьогодні можна дійти висновку, що “макроідентичність в Україні перебуває в процесі становлення, переструктуризації, виникають нові і втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. В цілому ж ми маємо справу з позбавленою досі чітких цілей і цінностей дифузною ідентичністю, яка часто супроводжується жорстким ідеологічним протистоянням різних політичних сил, які виступають від імені окремих груп українського народу. Тривожним психологічним станом громадян (тривога про майбутнє, песимізм, відчуження від влади тощо)” [6, с. 7].

Як пише М. А. Козловець, “сьогодні пошук ідентичності здійснюється не тільки на раціональному рівні, а й у формі сакрального – світського і релігійного. Комплексне дослідження феномена ідентичності дозволяє стверджувати, що він має сакральну сутність і, тим самим відмінний від інших соціальних феноменів низкою виняткових, унікальних характеристик. Сакральне виступає невід’ємним елементом формування ідентичності, адже воно зачіпає глибинні й сокровенні пласти свідомості” [8, с. 140].

Поняття “сакралізація” (від лат. *sacrum* – священне) у буквальному розумінні означає наділення будь-якого об’єкта (речі, явища, тварини, людини) священним змістом, унікальною, незвичайною властивістю, спроможною впливати на людей і перетворюватися на предмет поклоніння. Важливо, що маніфестації сакрального як прояву релігійної свідомості людства актуалізують суттєвий механізм соціальної ідентичності.

Відомо, наприклад, що виникнення тієї чи іншої світової релігії означало магістральний напрямок в розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий термін. Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов’язане з появою християнства. А. Тойнбі вважав, що релігії мають інтегративну роль у плані формування вищих цінностей та актуалізації механізмів етнічної ідентичності.

Суттєво, що, як вважав Е. Сміт, релігійні механізми ідентичності відрізняються від класових, оскільки головною відмінністю тут є те, що класова ідентичність формується на основі виробництва, тоді як релігійна – на основі спілкування та спирається на єдність культури і її соціокультурних елементів (цінностей, символів, міфів та традицій, часто кодифікованих в обрядах і ритуалах). Він також зазначає, що у формуванні релігійної ідентичності, на відміну від класової, велику роль відіграє психологічний чинник, що постає визначальним у структурі релігійної ідентичності. Відтак, Е. Сміт підкреслює зв’язок, що існує між релігійною та етнічною ідентичністю. При цьому світові релігії прагнуть перебороти етнічні кордони, однак більшість релігійних спільнот збігаються з межами етнічних груп. Так, можна навести вірменський, єврейський та інші етнічні групи, де це спостерігається, коли нерідко буває так, що релігійна спільність може трансформуватися в етнічну як, наприклад, етнорелігійна спільність друзів [17, с. 46].

Відмітимо, що національна ідентичність, що формується на основі релігійних цінностей та механізмів актуалізації релігійної свідомості як вираження певного світовідчуття того чи іншого етнічного утворення постає втіленням певних надій і сподівань, котрі не здійснилися у світі реальних суспільних відносин, зокрема, ідеалів суспільного устрою і соціальної справедливості. Тому релігійна ідентичність є не тільки захисним психологічним механізмом, але й одним із способів духовної орієнтації в сучасному світі. “Це завжди спосіб усвідомлення світу”, “свої” духовної орієнтації у співвіднесеності з “іншим” контекстом духовності. Історія релігій світу красномовно демонструє можливість і навіть корисність взаємопроникнення високих зразків релігійної духовності. Релігійні діячі легко знаходять спільну мову в різних куточках світу [15, с. 307–308], хоч на рівні масової релігійної свідомості історія переповнена фактами непримиренності й фанатизму. Релігійні доктрини найчастіше використовуються політичними елітами як могутній засіб впливу на свідомість і поведінку широких

мас населення. Релігія і на початку XXI ст. є дієвим знаряддям соціальної і культурної мобілізації в політиці [6, с. 50].

Наведемо приклади. Одним із важливих аспектів державотворення та національної ідентичності пов'язаний з прийняттям християнства на Русі, оскільки ці події певним чином наблизили Київську державу до Візантії, певною мірою віддаливши від Західної Європи, та виявили проблему протистояння язичництва і українського православ'я, адже зазначений процес прийняття християнства на Русі порушило у східних слов'ян могутній стовбур язичницької віри, котра століттями поєднувала людину і природу та будувалася на народній слов'янській основі. Звідси йде ідея РУН-віри (рідної української національної віри) Лева Силенка як намагання повернутися до вірувань пращурів, до національного у вірі. Саме тому в українській психіці Бог розчинений в усій природі [13, с. 58]. І. Нечуй-Левицький відмічав пантеїстичність української примітивної релігії, яка наповнює весь світ богами, дає думку зіркам, лісам, птахам, тваринам, в той час коли монотеїзм віднімає її у всіх живих істот, залишаючи її Богу [12, с. 49].

У контексті кристалізації української національної ідентичності важливим є також і проблема укорінення на українських землях католицизму, унії та православ'я. Так, з прийняттям уніатства дедалі інтенсивніше відбувалися процеси входження в Європу, поширювалися реформаційні ідеї, але широкі народні маси в той історичний проміжок часу (кінець XVI – XVII ст.) унії не сприйняли, про що свідчать дії з захисту православної віри П. Сагайдачного, П. Могили, учасників Визвольної Війни, Руїни тощо. Відтак, можна стверджувати, що унія була вимушеним вчинком представників українського православ'я для усунення впливу Москви та з метою захисту національних традицій. Тому у цьому контексті можна говорити про позитивну роль унії у збереженні української мови, звичаїв, ідеї української державності в XIX–XX ст. Однак, унія певним чином також ці традиції нівелювала, звідки випливає розкол (“Русь нищила Русь”, як тоді говорили), який був результатом боротьби двох тенденцій, спрямованих на утвердження української національної ідеї [5, с. 108].

Суттєвим тут є також і те, що на ґрунті України мала місце одна з спроб поєднати дві гілки християнства (східну та західну) у формі греко-католицької церкви. Крім того, майже з середини XVI ст. українські землі адаптують різні форми протестантизму, а ще раніше тут розповсюджувалися іудаїзм та іслам. Тому, як пише В. Цибух, “Україні випала доля всю свою історію бути “на краю”, на межі, на кордоні. Між лісом і степом, між морем і суходолом, між землеробською

цивілізацією та кочовим варварством, між Заходом та Сходом. Тому Україну завжди вирізняло розмаїття природно-кліматичних умов та культур” [16, с. 4]. Саме тому Україна являє собою характерну загадку культурно-історичної ідентичності [6, с. 143]. Україна протягом своєї історії завжди знаходилась на лінії протистояння різних державно-політичних сил. Території Київської Русі, Галицько-Волинської, Гетьманської держав, сучасної України – різні. Територія України не один раз була розділена між різними державами. Так в 20-ті рр. ХХ ст. “ніби зліквідовану Україну. Всі частини її опинилися під різними окупаціями: з 1918 р. Буковина – під румунською окупацією, з 1919 р. – Закарпаття – під чеською, з 1921 р. Наддніпряньська Україна – під російсько-советською та польською, з 1923 р. Галичина – під польською” [14, с. 133]. Подібна “розірваність” України стосується і етнічного складу українського народу [10, с. 523].

Цей висновок про граничність українського етносу спричинив особливий вплив на формування національної ідентичності українців, їх соціетальної психіки [2, с. 279], коли можна відмітити, що на рівні філософської думки в українців домінують екзистенціальні мотиви, плюралістичний, поліфонічний стиль філософствування, – саме те, чим характеризується один з видатних українських філософів – Г. Сковорода, якому притаманні “домінантні лінії української світоглядної ментальності – пантеїзм (“сродність” Людині всього світу), екзистенціальність (орієнтованість на неповторне у своїй окремішності людське існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордеоцентризм (“серце – всьому голова”), утвердження принципу “нерозривності” і водночас “незілляності” природи та людини”. Існує думка про причину розвитку такої світоглядної риси: “тривале проживання на межі ворожого степу виродило в українців специфічне “екзистенціально-межове” світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприймання природного та соціального оточення” [1, с. 230–232].

Тому в українській психіці Бог розчинений в усій природі. Так, І. Нечуй-Левицький підкреслював пантеїстичність української примітивної релігії, яка наповнює весь світ богами, дає думку зіркам, лісам, птахам, тваринам, у той час коли монотеїзм віднімає її у всіх живих істот, залишаючи її Богу [12, с. 49]. Миролюбність, традиціоналізм, толерантність характеризують українців як носіїв так званої екзистенціальної, граничної духовності. Потреба самоактуалізації, прихильність до свого “Я” свідчать про розвинений комплекс екзистенційнос-

ті – який реалізується в людини 24 години на добу і який впливає з індивідуалізму, – якості, що, як свідчать психологічні спостереження, які ми знаходимо практично в усій етнопсихологічній літературі (у М. Костомарова, Ю. Липа, Д. Виконської, В. Липинського, М. Донцова, Я. Яреми, М. Шлемкевича) притаманна українській ментальності, котра кристалізувалася, як пише Я. Ярема [20, с. 16], за умов нескінченних історичних “лихоліть”. Треба сказати, що лихоліття підстерігають саме граничні народи, які актуалізують своє буття на перехресті “простору та часу”, що призводить до постійної фізичної та психічної напруги протягом віків. При цьому формувалось відчуття пасивності, коли український етнос сприймав себе як об’єкт, а не суб’єкт історії. Екзистенціальність як єдність протилежностей проявляється в тому, що в українській національній душі поєднуються протилежні якості – ліричність та сентиментальність згашають природну прагматичність та занепокоєність, що відіграє роль своєрідного психодинаміка. “Геніальний примітивізм”, інфантілізм, нездатність включитися в умови зрілого віку характеризують прагнення українського етносу до безпосереднього існування за принципом “тут і зараз”, що притаманне дитині та жінці [2, с. 283].

Таким чином, національна ідентичність постає співвіднесеністю соціального суб’єкта з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами та розкривається через такі опорні смисли, як національні почуття, національна свідомість, національний характер, ментальність, національні образи світу, національна ідея, які зумовлюють її субстанціоналізацію. Національна ідентичність є процесом становлення основних компонентів національного буття, імперативом історичного розвитку етнічних утворень, забезпечення національних інтересів. Суттєво, що реалізація ідентичності потребує від України звернення до екзистенційних глибин українського народу, його культури та релігійних традицій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бичко, А. К. Класична доба української філософії // Філософія. Курс лекцій. – К. : Либідь, 1994. – 358 с.

2. Вознюк, О. В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: монографія / Вознюк О. В., Дубасенюк О. А. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с.

3. Гантінгтон, Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Переклад з англ. Наталії Климчук. – Львів : Кальварія, 2006. – 204 с.

4. Дзюба, І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети. – К. : Україна, 2006. – 213 с.
5. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах / Відп. ред. П. С. Сохань. – Вип. 1. – К., 1997. – 167 с.
6. Кизима, В. В. Тоталлогія (філософія обновления). – К. : ПАРАПАН, 2005. – 272 с.
7. Козловець, М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
8. Козловець, М. А. Ідентичність: сакральне та профане / М. А. Козловець // Філософська думка. – 2008. – № 4. – С. 136–149.
9. Костенко, Л. Україна як жертва і чинник глобалізаційних катастроф // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації: Матеріали Другої всесвітньої конференції (Київ, 23 травня 2003 р.). – К. : МАУП, 2003. – С. 86–95.
10. Лисяк-Рудницький, І. Роль України в новітній історії // Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993. – 604 с.
11. Лозко, Г. С. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К. : Вид-во “АртЕК”, 2001. – 304 с.
12. Нечуй-Левицький, І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 88 с.
13. Петров, В. Походження українського народу. – К., 1992. – 256 с.
14. Полонська-Василенко, Н. Історія України 1900–1923 рр. – К., 1991. – 344 с.
15. Примуш, М. Релігійна ідентичність в умовах глобалізації // Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2006. – 370 с.
16. Село мов писанка. Путівник із зеленого туризму. – Київ, 2001. – 100 с.
17. Сміт, Е. Національна ідентичність. – К. : Основи, 1994. – 320 с.
18. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми / Під. ред. В. Г. Табачковського. – К. : Педагогічна думка, 2000. – 243 с.
19. Щербак, М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Щербак М. Г., Щербак Н. О. – К., 1997. – 92 с.
20. Ярема, Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Я. Ярема // Збірник “Перший український педагогічний конгрес 1935 р.”. – Львів, 1938. – С. 16–18.